

بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین در مکتب قالی‌بافی اراک (سلطان‌آباد)

محمد افروغ^۱

چکیده

این مقاله، پژوهشی میدانی است که بر مطالعه و جستجو در جغرافیای نظام‌بافندگی اراک (سلطان‌آباد) استوار است و از جنبه تئوری و نظری کم‌تری برخوردار است. هم‌چنین به‌لحاظ محدودیت و نبود پژوهش‌های مربوط به این حوزه، از منابع اندک برخوردار است. از این‌رو که برای نخستین بار به‌صورت ساختارمند و سامان یافته به‌نگارش درآمده است. اراک که در گذشته شهره به سلطان‌آباد بود و پیش‌تر از آن عراق عجم لقب داشت، یکی از مهم‌ترین مکاتب قالی‌بافی ایران به‌ویژه از دوران قاجار به این سو می‌باشد و از سابقه و خاستگاهی دیرین و درخشان در این هنر بومی و ملی برخوردار است که نمود و درخشش آن را می‌توان قالی‌های ساروق و مناطق پیرامونی آن نظیر جیریا دانست که در دویست سال گذشته به‌طور عمده زیر نظر شرکت‌های خارجی هم‌چون زیگلر تولید و به مقصد آمریکا و اروپا صادر می‌شد و امروزه زینت‌بخش خانه‌ها، مجموعه‌ها و موزه‌های مشهور آمریکا و اروپاست. در این مقاله برای نخستین بار، مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد (اراک) و سپس طرح و نقشه‌های بومی و نخستین آن به‌استثنای طرح‌های متنوع قالی‌های صادراتی که طراحان شرکت‌های خارجی و تولیدکنندگان داخلی (تجار تبریزی) تولید می‌کردند، معرفی، توصیف، تحلیل و طبقه‌بندی می‌شوند. یافته‌های تحقیق چنین است: مکتب و سبک قالی‌بافی سلطان‌آباد با حضور و ورود شرکت‌های خارجی به‌ویژه شرکت سوئسی - انگلیسی زیگلر و پس از آن تجار، تولیدکنندگان و صادرکنندگان وطنی (به‌ویژه تبریزی) باعث ظهور، رشد و رونق این مکتب شدند. هم‌چنین طرح‌ها و نقشه‌های این مکتب به‌طور کلی به دو نوع است. الف: بومی و نخستین. ب: اقتباسی یا جدید (نقشه‌هایی که توسط تجار و تولیدکنندگان وارد شدند که یا به‌طور کامل در اراک بافته شدند و یا طراحان با اقتباس از آن‌ها نقشه‌هایی را طراحی کردند و یا این‌که نقشه‌ها جدید و محصول طراحی هنرمندان منطقه بوده و می‌باشد)، تقسیم‌بندی می‌شوند. تا پیش از شکل‌گیری، ساختار، مکتب و هویت قالی اراک توسط شرکت‌ها و تولیدکنندگان، تولیدات این منطقه به‌صورت محلی و صرفاً جنبه خودمصرفی داشت که از شخصیتی درشت‌بافت و خرسک‌گون برخوردار بود و اصطلاحاً تحت عنوان قالی‌های محلی (مَحَل، مَحَل) از آن‌ها یاد می‌شد. تحقیق حاضر از نوع بنیادین و روش آن توصیفی - تحلیلی است. هم‌چنین روش گردآوری اطلاعات به‌صورت میدانی است.

واژگان کلیدی: اراک، قالی، طرح، رنگ، بافت.

Email : m-afroogh@araku.ac.ir

^۱. استادیار دانشگاه اراک، گروه فرش.

مقدمه

اراک، چهره نو(شهر نو)، نامی است که در گذشته به منطقه سلطان آباد و پیش تر از آن به عراق عجم گفته می‌شد که هم‌اکنون مرکز استان مرکزی است و یکی از مهم‌ترین مکاتب قالی‌بافی ایران به‌ویژه از دوران قاجار به این سو و از زمان استقرار شرکت‌های خارجی به‌ویژه شرکت انگلیسی - سوئیسی زیگلر می‌باشد که از سابقه و خاستگاهی دیرین و درخشان در این هنر بومی و ملی برخوردار است. این مکتب دارای کانون‌های بافت بسیاری است که باعث جلوه، شهرت و شکوه قالی و مکتب قالی‌بافی اراک در طول حیات بافندگی آن بود که تا چندی پیش فعالیت برجسته‌ای در بافت، عرضه و صادر کردن قالی به آمریکا و اروپا داشت؛ نمود این برجستگی و شهرت را در قالی ساروق باب آمریکایی موسوم به دستگاهی(دسته گلی یا گل‌دسته)، می‌توان دید که از قالی‌های پُرطرفدار در آمریکا به‌شمار می‌رفت. البته ذکر این نکته هم ضروری است که در استان مرکزی نه‌تنها منطقه اراک، بلکه کانون‌های بافندگی دیگری هم‌چون منطقه کمره یا خمین نیز وجود داشت که در بافت قالی‌های ارمنی‌بافت لیلیان، نامی جهانی و شهرتی قابل داشت. متأسفانه در حال حاضر، به‌جز جیریا در همسایگی ساروق، سایر روستاها و نواحی تابع اراک، سبک و سنت بافت بومی و گذشته را به‌طور کامل رها کرده و یا به‌صورت بسیار محدود و به تعداد انگشت شمار ادامه می‌دهند. مهم‌تر این‌که به‌طور نسبتاً برجسته‌ای، بافندگان این مناطق به سفارش شرکت‌های خصوصی و دولتی هم‌چون شرکت سهامی فرش استان و یا کمیته امداد، قالی‌های دیگر مناطق و یا قالی‌هایی با سبک، طرح و نقشه کاملاً جدید و متفاوت نظیر قالی ابریشمی قم، تبریز، اصفهان، بیجار، نائین و یا دیگر جاها را می‌بافند. اما جیریا یکی از قطب‌های عمده و مهم تولید قالی اراک، در حال حاضر و در شرایطی که چراغ فرزانه قالی ساروق کم فروغ گشته و رو به خاموشی می‌رود، برند قالی اراک است که خوش‌بختانه فعال‌ترین کانون بافت در استان به‌شمار می‌رود به‌گونه‌ای که نه‌تنها از نظر کمی بلکه از نظر کیفی، بی‌شک بهترین و با کیفیت‌ترین قالی‌های اراک و استان مرکزی را تولید می‌کند. در این مقاله، قالی اراک با تأکید بر قالی جیریا، از منظر رنگ، طرح، نقش و فنون بافت مورد بررسی، تحلیل و معرفی قرار می‌گیرد. از این رو نخست مناطق و کانون‌های قالی‌بافی اراک که در گذشته فعال بوده و امروز از رونق افتاده، مورد مطالعه، شناسایی و معرفی قرار می‌گیرد و سپس به بررسی، تحلیل، طبقه‌بندی و معرفی طرح، نقش و رنگ قالی‌های اراک پرداخته خواهد شد. روش تحقیق، کیفی و به‌صورت تحلیلی - توصیفی بر قالی‌هایی است که به‌عنوان نمونه انتخاب شده‌است. به‌لحاظ کثرت نقشه‌ها، برای هر نمونه، یک قالی انتخاب و مورد تحلیل و توصیف قرار خواهد گرفت.

پیشینه تحقیق

متأسفانه در زمینه هنر قالی‌بافی در استان مرکزی و به‌طور مشخص اراک و یا توابع آن هم‌چون جیریا، به‌جز مطالبی مختصر که در چند کتاب ذکر شده، پژوهش جامع و مبسوطی انجام نگرفته است. در کتاب "قالی ایران" (ادواردز)، در فصل نهم با عنوان اراک(سلطان آباد) و اطراف آن در چند صفحه توضیحاتی مختصر راجع به قالی اراک و روستاهای اطراف آن آورده شده‌است. هم‌چنین در کتاب "پژوهشی در فرش ایران" (ژوله، ۱۳۹۰)، به اختصار به توصیف و توضیح قالی‌بافی در استان مرکزی و اراک و سوابق قالی‌بافی در آن، مهم‌ترین مراکز قالی‌بافی و مؤلفه‌های فن‌شناختی این هنر در استان، پرداخته است. هم‌چنین در کتاب قدیمی "قالی ایران یا باغ همیشه بهار" (patric, ۱۹۹۰)، که ضمن معرفی مردم‌شناسانه شهر اراک، در فصل دوم، سوم و چهارم به توصیف

عنوان مقاله: بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین در مکتب قالی بافیاراک (سلطان آباد)

و تشریح ابعاد فن‌شناختی، فرایند بافت، برخی از نقش‌ها و طرح‌ها در هنر قالی‌بافی در اراک پرداخته است. هم‌چنین در کتاب "غروب زرین فرش ساروق" (صویراسرافیل، ۱۳۷۲)، که نزدیک‌ترین منبع به مقاله حاضر است، نظام بافندگی منطقه ساروق به‌عنوان برند قالی‌بافی منطقه اراک در قالب کتاب یاد شده معرفی شده است. در این مقاله نخست قالی اراک از منظر و ابعاد فن-شناختی (گره، رج‌شمار، رنگ‌رزی، فنون بافت) و زیباشناختی (ابعاد، طرح، نقش و رنگ) و سپس نمونه‌هایی از نقشه‌های بومی، نخستین و رایج در این مکتب مورد بررسی، توصیف، تحلیل و معرفی قرار می‌گیرد.

جغرافیای شهرستان اراک و کانون‌های قالی‌بافی توابع آن

شهرستان اراک مرکز استان مرکزی، شهره به سلطان‌آباد استقرار یافته بر پهنه دیار قدیم عراق^۱ عجم در غرب ایران و در ۲۹۵ کیلومتری جنوب‌غربی تهران واقع می‌باشد. اراک از شمال به تفرش و قم و از جنوب به خمین از غرب به ملایر و از شرق به دلیجان و کاشان محدود است. این شهرستان پس از ساوه، بزرگترین شهرستان در استان مرکزی است و از گذشته‌های دور یکی از مهم‌ترین مکاتب قالی‌بافی ایران به‌شمار می‌رود که در دل خود بسیاری از کانون‌ها و روستاهای بافت قالی را جای داده است که از آن جمله می‌توان به مناطق و روستاهایی اشاره داشت که اگرچه هم‌اکنون و در حال حاضر از اراک جدا شده و تبدیل به بخش و یا شهرستانی مجزا شده‌اند، لیک هم در گذشته و هم به‌لحاظ سبک بافندگی، جزئی از قلمرو نظام بافندگی منطقه اراک و مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد به‌حساب می‌آید. از این نواحی و کانون‌های بافت می‌توان به فراهان روستای دیروز و شهرستان امروز و بسیاری از روستاهای وابسته به آن، نام برد. سایر روستاها و کانون‌های بافت اراک که در گذشته در قالی‌بافی فعالیت قابل توجهی داشته و هم‌اکنون از رونق افتاده - تا جایی که به تعداد انگشت شمار این هنر را ادامه می‌دهند و یا مهم‌تر این‌که سبک قالی‌بافی بومی و محلی را رها و به‌سفرارش تولیدکنندگان، شرکت‌ها و نهادهای دولتی و خصوصی مشغول تولید قالی‌های ابریشمی سایر مناطق نظیر قم، تبریز، نائین، اصفهان هستند- می‌توان به بخش ساروق و روستاهای بهادرستان، مهرآباد و یساول در شمال و روستاهای آدشته، درمن، هزاوه و آرجناوند در غرب و روستاهایی مانند ورچه^۲ (مهم‌ترین کانون بافندگی جنوب اراک)، گیلی، کودزَر و حسن‌آباد در جنوب و در امتداد جاده اراک به خمین که در گذشته به تولید قالی‌هایی به نام محل مشهور و معروف بودند، هم‌چنین مشک-آباد (مشک‌آباد) به‌عنوان یکی از کانون‌های مهم بافندگی اراک در شرق و هم‌چنین دو روستای انجدان و امان‌آباد که در تولید قالی‌های با کیفیت و مشهور مشک‌آبادی شهرت داشت، اشاره کرد. روستای ترمذ در شمال شرق اراک از دیگر کانون‌های بافت این منطقه است که در گذشته در تولید قالی‌های طرح معروف گل‌حنا یا نقشه ترمذ، شهرتی قابل توجه داشت. روستا یا روستاهای مهاجران (مهاجران خاک، مهاجران کمر، مهاجران ملابوالحسن) نیز با عنوان قالی مهاجران دارای شهرت جهانی بوده‌اند.

پیشینه قالی‌بافی در شهر اراک

قالی‌های خوب و ماندگار محصول ذوق و استعداد هنرمندانه بافندگان است و از این رو در ابتدا ذکر این جمله در توصیف زنان قالی‌باف اراک و کیفیت فرآورده ایشان به جهت تأمل و تمرکز بر شناخت هرچه بهتر و مطلوب‌تر قالی اراک ضروری است که گفت:

عنوان مقاله: بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین در مکتب قالی بافیاراک (سلطان‌آباد)

«قالی بافان اراک جزء ماهرترین قالی بافان ایران به‌شمار می‌روند. مرحله بافت را بسیار خوب انجام می‌دهند» (ادواردز، ۱۳، ۱۶۰). در ارتباط با پیشینه و تاریخ قالی بافی در منطقه اراک تا پیش از دوران قاجار، اطلاعات جامع و کاملی در دست نیست، اگرچه در همسایگی آن مکاتبی هم‌چون کاشان، اصفهان و قم از سنت بافندگی دیرینه‌ای برخوردار بوده و از این رو نمی‌توان متصور شد که قالی بافی در اراک از سابقه کم‌تری برخوردار بوده‌است. «اگرچه به‌دلیل نوبنیاد بون شهر اراک، شاید جستجوی سابقه تاریخی تولید فرش در آن بی‌پایه باشد ولی سوابق تاریخی دیگر حاکی از آن است که در ایران مرکزی به‌خصوص اصفهان، همدان، کاشان، قم، ساوه و حتا مناطق قدیم‌تر اطراف اراک نظیر فراهان، انجدان و غیره همواره تولید فرش وجود داشته‌است» (صوراسرافیل، ۱۳۷۲، ۱۷). ضمن این‌که «با مطالعه تاریخ گذشته اراک تصور می‌شود که قالی بافی در این شهر قدمت چندانی ندارد اما شواهد تاریخی، کیفیت و اعتبار قالی‌های دهه‌های پیش از آن روشن می‌کند که این ناحیه در قالی بافی از سوابق زیادی برخوردار بوده‌است. در بعضی از بخش‌های اراک مانند ساروق و فراهان قدمت این هنر به سال‌های بسیار دور باز می‌گردد» (ژوله، ۱۳۹۰، ۱۸۹). از این رهگذر، اگر روایت‌های افسانه‌ای^۳ را کنار گذاشته و از آن صرفه‌نظر کنیم، شاید بتوان این اظهار نظر پاتریس فونتن^۴ صاحب کتاب قالی ایران یا باغ همیشه بهار را که از قول آرمن هانگلدین^۵ آورده شده‌است را مورد مذاقه، مطالعه و تأمل قرار داد. «هنر فرش - بافی [قالی بافی] ظاهراً خیلی دیر به دشت فراهان راه یافته‌است و ابتدای ورود آن احتمالاً به اواخر قرن دوازدهم هجری می‌رسد» (فونتن، ۱۳۷۵، ۴۲ / هانگلدین، ۱۳۷۵، ۸۵). تا این زمان و تا پیش از آغاز دوران طلایی بافندگی، قالی‌های اراک (سلطان‌آباد) از کیفیت و مطلوبیت صادرات برخوردار نبود و صرفاً جنبه خود مصرفی و یا فروش محدود داشت اما به تدریج با باز شدن پای تاجران قالی از شهرها و مناطق پیرامونی هم‌چون تبریز و نیز استقرار شعبه‌ای از شرکت انگلیسی زیگلر، قالی اراک با مرکزیت و محوریت فراهان (ساروق) رو به سوی صادرات نهاد^۶. «قالی‌های پُر دوام و ارزان این منطقه در ابتدا عمدتاً به بازار داخلی عرضه می‌شدند، ولی تولید آن‌ها از سال ۱۲۷۰ هجری قمری به بعد تحت تأثیر بعضی از تجار تبریز به‌سوی صادرات جهت گرفت. در واقع، بورژواهای ثروتمند اروپایی از طریق نمایشگاه جهانی وین به سال ۱۸۷۳ میلادی (۱۲۹۰ ه.ق) مجذوب قالی‌های ایران شده بودند و امروزه نیز تعداد این علاقمندان برای داشتن این شیء [کالای] تجملی باب روز، بیش از پیش افزایش یافته‌است» (فونتن به‌نقل از هاوس - گو، ۱۹۷۳، ۱۷۰). اظهارات فونتن و دیگر محققین و نقل قول‌های او از زبان دیگران، تأکیدی بر این نکته است که تاریخ و پیشینه قالی بافی در اراک به زمان قاجار می‌رسد و از این‌رو اراک حدوداً سابقه‌ای ۲۰۰ تا ۲۵۰ ساله در هنر - صنعت قالی بافی دارد. «ناصرالدین شاه در سفرنامه خود در سال ۱۲۸۷ هجری قمری به هنگام مراجعت از زیارت عتبات عالیات از راه عراق عجم (سلطان - آباد، اراک) به طرف آشتیان و تهران می‌نویسد: به سلطان‌آباد عزیمت کردیم، ترتیب کوچه و تقسیم آب شهر خیلی منظم است. تجار آذربایجانی و عده‌ای در این شهر به تجارت قالی مشغول‌اند. هر ساله قالی زیاد از این جا به ممالک روس و عثمانی حمل می‌شود... اهالی آن به کسب و صناعت راغب‌اند و دیروز و امروز نمونه‌های خیلی خوب و ممتاز قالی عراق دیدم که مستوجب خیلی تمجید است» (ژوله، ۱۳۹۰، ۱۹۰).

مناطق و کانون‌های قالی بافی در مکتب سلطان‌آباد (اراک)

در ابتدا ذکر این نکته ضروری است که بسیاری از مناطق و کانون‌های بافندگی که از مکتب قالی بافی سلطان‌آباد (اراک) تبعیت کرده و پی وی را پوییده‌اند، عملاً و اساساً در جغرافیای منطقه اراک و یا حتا استان مرکزی نبوده و نیستند اما با این حال به - لحاظ حسن هم‌جواری و همسایگی و هم‌چنین کیفیت بالا، قدرت و وسعت تأثیرگذاری، شهرت و آوازه این مکتب به‌ویژه آینه تمام

عنوان مقاله: بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین در مکتب قالی بافیاراک (سلطان‌آباد)

نمای آن یعنی ساروق، جیریا و غیاث‌آباد، مناطق یاد شده، در سبک بافت، طرح و نقشه و حتی تأمین مواد و مصالح مورد نیاز خود از اراک الگو گرفته و بهره برده‌اند به‌گونه‌ای که نه تنها قالی‌های بافت سایر مناطق در استان مرکزی نظیر آشتیان، کميجان، رودبار تفرش، محلات، ملایر، ساوه، خمین، شازند، خُنداب و غیره بلکه قالی‌های بافت گلپایگان و خوانسار (از توابع استان اصفهان)، درود و الیگودرز (از توابع استان لرستان) نیز از این مکتب الگو گرفته و تأثیر پذیرفته‌اند. چنان که قالی، بافت گلپایگان بوده اما سبک، طرح و نقش آن، ساروق است. به‌طور کلی مناطق و کانون‌های قالی‌بافی در مکتب سلطان‌آباد عبارت است از: ساروق، جیریا، غیاث‌آباد، بادرستان (بهدادرستان)، قطار آغاجی، دولت‌آباد، ویسه و خوشدون، تَبرتِه، ارجنوند، تلخواب، آرزومندی، مُشک‌آباد، سیان، وِرچه، خنجین (خنجین)، کمال‌آباد، مصلح‌آباد، خیرآباد، سوسن‌آباد، آهنگران، دادودآباد، شیرین‌آباد، ابراهیم‌آباد، مالمیر، گوار، عقیل‌آباد، بن و گلشن، قلعه نو ...، متأسفانه نه تنها ساروق به‌عنوان سردمدار قالی اراک از رونق تولید و بافت قالی افتاده - به‌ونه‌ای که می‌توان گفت اگر از تعداد انگشت‌شمار بافت چشم‌پوشی کنیم، می‌توان گفت عملاً قالی‌بافی در ساروق خاموش گشته است - بلکه بسیاری از مناطق یا شده نیز بافندگی را کنار گذاشته و به‌جز جیریا که هم‌اکنون به‌عنوان فعال‌ترین کانون بافندگی اراک و استان مرکزی پیش‌رو هنر قالی‌بافی است، باقی به‌صورت انگشت‌شمار به بافت قالی مشغول هستند.

مختصات قالی اراک (مواد، نوع گره، رج‌شمار، ابعاد و اندازه)

مکتب قالی‌بافی در اراک هم‌چون دیگر مکاتب، دارای ویژگی، اسلوب و شاخص‌های مختص خویش است. فرآیند بافت از روی نقشه و در برخی جاها که دسترسی به نقشه ممکن نبود از روی واگیره صورت می‌گرفت. قالی‌های اراک از گذشت تاکنون به‌استثنای برخی جاها که به‌طور محدود و پراکنده قالی‌های سفارشی، واردتی و امروزی هم‌چون طرح و نقشه قم، تبریز، کاشان و غیره که در بافت آن‌ها ابریشم به‌کار می‌رود، از طرح‌ها و نقشه‌های بومی، اصیل و رایج خویش بافته و عرضه شده‌است و کم‌تر دچار تغییر و تحول قرار گرفته است. البته از دهه هفتاد به این سو، نوآوری و خلاقیت‌هایی توسط برخی طراحان هم‌چون استاد ابراهیمی و استاد بُرجی در طرح و نقش صورت گرفت. قالی اراک با پشم (به‌عنوان پُرز) و نخ پنبه (به‌عنوان تار)، بافته می‌شود و نوع گره رایج، نامتقارن (فارسی‌بافت) است. در گذشته (دوره رواج قالی‌های محلی - محل، محال) قالی سلطان‌آباد از نوع یک پود بوده که به‌مرور زمان تبدیل به دو پود شد به‌ویژه از زمانی که ساختار صادراتی و با رویکردی اقتصادی بافته می‌شد. کیفیت پشم و مواد و مصالح به‌کار رفته در قالی اراک به‌ویژه در بخش شمالی اراک یعنی قالی‌های ساروق، جیریا و غیاث‌آباد که از آن‌ها با نام قالی‌های اعلا بافت، درجه یک و یا ریز بافت (رجوع به شکل ۱) نام برده می‌شود، بسیار بالا و مطلوب است که این به‌خاطر خاصیت ارتجاعی پشم منطقه اراک (فراهان) است. اگرچه امروزه گره متقارن (ترکی‌بافت) نیز به این مکتب راه یافته است؛ که این نیز در راستای استحاله و تغییر هویت مؤلفه‌های فنی و زیبانشاختی قالی اراک است. رج‌شمار قالی‌های اراک متنوع و مختلف بوده‌است و این از گذشته تا زمان حال رایج بوده‌است. قالی‌های مشهور و با کیفیت اراک نظیر ساروق، جیریا، غیاث‌آباد، در گذشته دارای رج‌شمار بین ۳۵ تا ۴۵ رج بودند، البته در شرایط حاضر، به‌ویژه در جیریا که تعداد بافندگان قابل توجهی دارد و فعال‌ترین کانون بافت استان مرکزی است و قالی‌های اعلا بافت با رج‌شمار ۵۰ تا ۵۵ و حتی ۶۰ بافته می‌شود، باقی روستاها و کانون‌ها از رونق افتاده است. اما در مقابل روستاها و نواحی شرق و جنوب اراک که مشهور به بافت قالی‌های مُشک‌آباد و محل هستند، دارای رج‌شمار ۱۵ تا ۲۰ رج هستند. در سرتاسر جغرافیای بافندگی اراک، مواد اولیه و مورد مصرف در بافت قالی، پشم به‌عنوان پُرز و گوشت قالی، نخ پنبه به‌عنوان تار می‌باشد. در

عنوان مقاله: بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین در مکتب قالی بافندگی اراک (سلطان‌آباد)

ارتباط با ابعاد نیز از گذشته تاکنون ابعاد مختلف و متنوعی وجود دارد که عبارت است از: پُشتی (۶۰*۷۰، ۹۵*۶۵، ۹۰*۶۰)، خَرک یا دَه گِره بیست گره (۱۳۰*۶۵)، زرع و نیم (۱۵۶*۱۰۴)، دو زرع (۲۰۸*۱۳۰)، شش متر (۳۱۲*۲۰۸)، پرده-ای (۲۵۰*۱۵۰)، نُه متری (۳۶۵*۲۶۰) سانتی متر. ذکر این نکته ضروری است که ابعاد و اندازه‌های عمده، معمول و رایج در قالی اراک خَرک، زرع و نیم، دو زرع و شش متری است. قالی‌های شش متری در حال حاضر و به‌طور غالب در جیریا بافته می‌شود. هم-چنین نوع دار در قالی اراک، به صورت عمودی ثابت و نوع چله‌کشی نیز به روش چله‌کشی فارسی است. در پودکشی، نیز در گذشته و در قالی‌های اصیل به‌ویژه قالی‌هایی که در شمال نظیر فراهان، ساروق و جیریا بافته می‌شدند، همگی از نوع یک پود و دو پود ضخیم بوده‌است. هم‌چنین قالی‌های قدیم محل و مشک‌آباد از نوع یک پود ضخیم و به‌ندرت دو پود بوده‌است. اما در حال حاضر قالی‌های بافت جغرافیای اراک به‌ویژه مراکز مهم و فعال نظیر جیریا از نوع دو پود است.

مکتب قالی‌بافی اراک: ظهور، شهرت، افول

در بررسی، توصیف و تحلیل مکتب قالی‌بافی اراک، می‌بایست به نقاط عطف و تحول‌ساز این هنر توجه جدی داشت. چه این‌که این نقاط، آستانه و درگاه آغاز تحول در قالی اراک است. سرآغاز پیدایش شرکت‌های خارجی هم‌چون زیگلر و پیش از آن تجار تبریزی، مهم‌ترین نقطه عطف و سرآغاز فصل نوینی از حیات قالی اراک و در بُعد ملی قالی ایران است، به‌گونه‌ای که در این باره به‌ویژه از اواسط یا اواخر قرن نوزدهم «احیای نوینی در ۱۸۸۵ میلادی آغاز گشت» (ادواردز، ۱۹۶۰، ۸). این زمان از سوی ادواردز به این علت دوران احیاء نامیده می‌شود که بعد از بی‌فروغ شدن مکتب قالی‌بافی صفوی و ناپدید شدن شکوه و عظمت قالی‌های این دوره و طی شدن دوران فترت این هنر بومی و ملی برای مدت طولانی (حداقل یک قرن)، در دوران قاجار (از اواسط قرن ۱۹/م ۱۳۰۳ق)، دوباره وارد زمانه رشد، رونق و شهرت می‌شود و این مصادف می‌شود با نگاه و توجه تجار و بازرگانان ایرانی (تبریزی) و شرکت‌های خارجی به‌ویژه شرکت انگلیسی - سوئیسی زیگلر از اواسط دوران قاجار به قالی اراک و اراده بر تأسیس دفتر در این شهر. «اواخر دوران قاجار و دو دهه اول قرن ۱۴ هجری تقاضای زیاد برای فرش ایران و تجارت موفق آن باعث گردید تا تعداد زیادی از شرکت‌های خارجی از کشورهایی چون انگلیس، آمریکا، سوئیس، یونان و غیره به سرمایه‌گذاری در فرش ایران و تولید انبوه آن ترغیب گردند و بخشی از نفیس‌ترین فرش‌های ایران در همین ایام و به دستور همین شرکت‌ها (قالی‌شرق O.C.M، عطیه بورس و زیگلر) در شهرهایی چون اراک، کرمان، همان، مشهد و تبریز بافته شد» (ژوله، ۱۳۹۰، ۱۹-۱۸).

به‌لحاظ اهمیت تاریخ و سرگذشت قالی اراک و فراز و فرود قالی‌بافی این منطقه و روشن شدن برخی ویژگی‌های آن، ضروری است در دو برهه یعنی از آغاز و تا پیش از پدیده تجاری شدن آن (حدوداً تا اواخر قرن ۱۹) و بعد از تجاری شدن و در مرحله اوج گرفتن (از اوایل قرن ۲۰ به بعد)، بررسی و تحلیل شود. در این باره منطقی و مطلوب است که به اشارت‌های سیسیل ادواردز به‌عنوان مهم‌ترین منبع درباره وقایع و سرگذشت قالی اراک حداقل در بخش مهمی از تاریخ آن، توجه شود. وی درباره مرحله نخست می‌نویسد: «در آن زمان قالیچه‌هایی که تهیه می‌شد از حاذق‌تر و سختی مثل تخته بود. آن‌ها را خیلی فشرده می‌بافتند، پرزها را خیلی کوتاه می‌بریدند و خیلی خوب پرداخت می‌کردند، طرح آن نیز لچک ترنجی بود که بر زمینه‌ای نخودی رنگ و یا آبی سیر، جلوه‌گر می‌شد. متن سرخ در این ناحیه به کلی ناشناخته بود» (ادواردز، ۱۹۶۰، ۱۵۹). ضمن این‌که طرح‌ها ذهنی‌بافت و واگیره‌ای بود. اما در

عنوان مقاله: بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین در مکتب قالی‌بافی اراک (سلطان‌آباد)

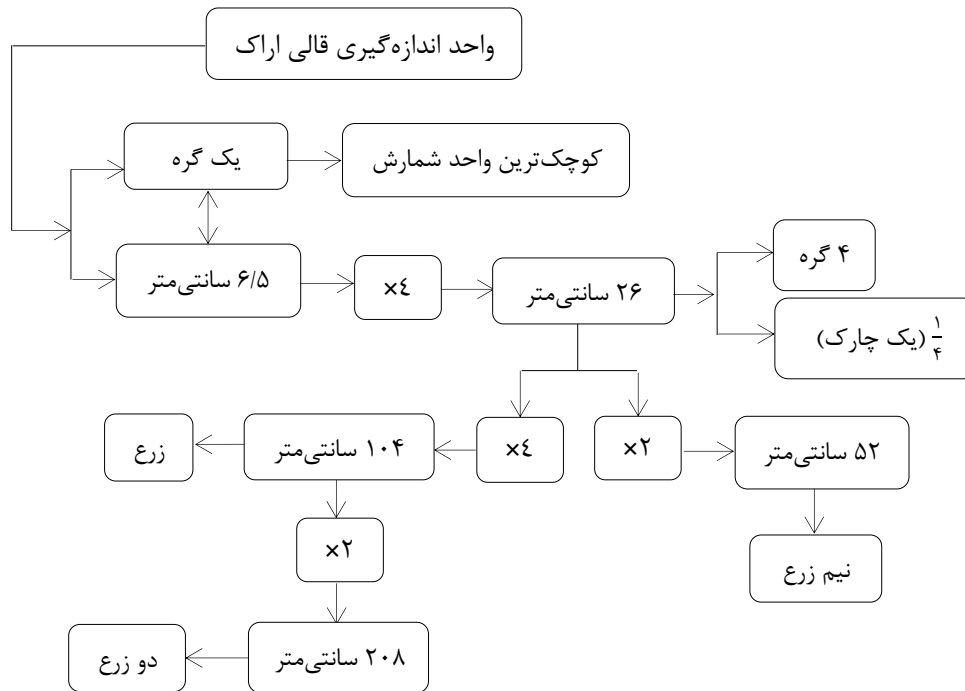
ارتباط با مرحله دوم که با تغییرات بسیار بنیادین آغاز و همراه است، چنین آمده است: «در اوایل قرن حاضر [قرن ۲۰] معمول شد که نام ساروق را به عنوان یک نام تجاری بر انواع قالی‌ها و قالیچه‌هایی که بافت فشرده داشت و در مغرب فراهان تهیه می‌گردد، اطلاق نمایند. قالی‌های قدیم ساروق با فرآورده‌های کنونی این ناحیه اختلاف زیاد دارد» (پیشین). در واقع افزایش ناگهانی تقاضای اروپائیان، انگیزه و محرک اصلی در گردآوری و صادر کردن قالی اراک توسط تجار تبریزی و سپس توجه و اهتمام به تولید و عرضه آن توسط شرکت‌های خارجی، باعث ایجاد تغییرات قابل توجه در سبک و ساختار هویت قالی اراک و گذر از سبک محلی، روستایی و نیمه کلاسیک به کلاسیک (شهری) شد. این فرآیند شهرت قالی اراک را تا آغاز جنگ جهانی اول و ترک و تعطیلی شرکت‌ها یکی پس از دیگری، به دنبال داشت.^۷ «تنزل این صنعت نخستین بار پس از جنگ جهانی اول مشهود گردید. به طوری که به یقین می‌توان اظهار کرد که قالی‌های قبل از جنگ بر قالی‌هایی که بلافاصله بعد از این واقعه تهیه گردید، برتری داشت» (ادواردز، ۱۹۶۰، ۴۰۱). شکل ۱، مکتب قالی‌بافی اراک را از نخستین نشانه‌های ظهور تا دوران شهرت و سپس افول این نظام‌بافتگی را به خوبی نشان می‌دهد.

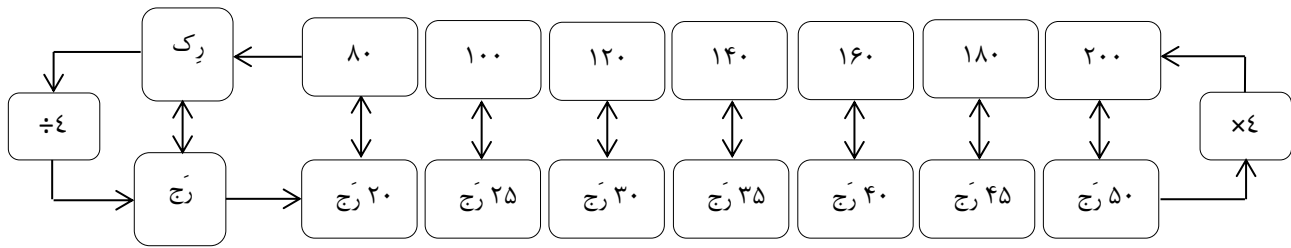
شکل ۱: ظهور، شهرت و افول مکتب قالی‌بافی اراک (منبع: پژوهش‌گر)

واحد اندازه‌گیری قالی اراک (رَج و رِک)

در گویش و ادبیات قالی‌بافی اراک، از گذشته‌های دور همواره واژه رِک یا رِک‌شمار برای محاسبه اندازه نقشه به کار می‌رفت. در صورتی که از یکی دو دهه گذشته و در حال حاضر در کنار رِک و البته به جای آن، از واژه رَج یا رَج‌شمار استفاده می‌شود که این یک رخداد و اشتباه محاسباتی است. پسندیده آن است که در گفت‌وگوهای محاوره‌ای قالی، قالی‌بافی و بازار قالی، از همان واژگان و مفاهیم بومی استفاده شود. رِک عبارت است از: یک ردیف گره (کوچک‌ترین واحد و میزان محاسبه اندازه و ابعاد قالی) عرضی قالی. میزان محاسبه نقشه فرش در اراک بر اساس رِک یا رِک‌شمار است که در مقیاس $\frac{1}{4}$ یا (یک چارک) معادل ۲۶ سانتی‌متر است و خود چارک، $\frac{1}{4}$ زرع است. اما رَج در میزان محاسبه رَج‌شمار، معادل $\frac{6}{5}$ سانتی‌متر یک گره زرع می‌باشد (شکل ۲). برای مثال، وقتی گفته می‌شود یک قالی ۴۰ رَج، یعنی بر اساس محاسبات بالا، $6/5 \times 40$ که می‌شود ۲۶۰ یعنی این قالی ۲۶۰ رِک است. و بالعکس وقتی گفته می‌شود یک قالی ۲۶۰ رِک یعنی $260 \div 4$ که می‌شود ۶۵ رَج یعنی این قالی ۶۵ رَج است یا رَج‌شمار آن ۶۵ است. در حقیقت برای کاربرد مفهوم رِک می‌بایست عدد مورد نظر را در ۴ ضرب و برای کاربرد مفهوم رَج، آن عدد بر ۴ تقسیم می‌شود (شکل ۳).

شکل ۲: محاسبه و اندازه‌گیری ابعاد و اندازه قالی اراک بر مبنای کوچک‌ترین واحد شمارش (منبع: پژوهش‌گر)

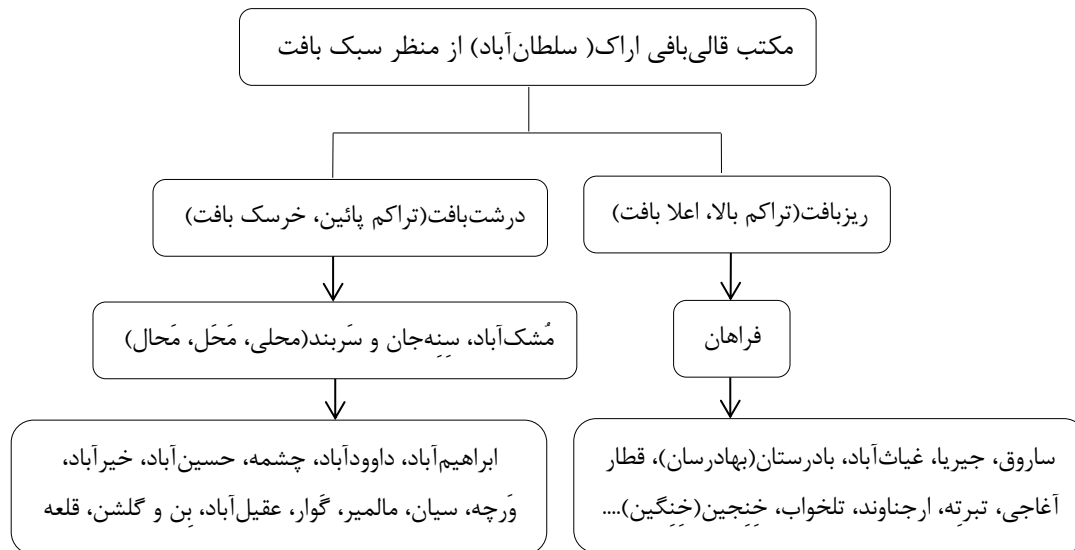
شکل ۳: محاسبه اندازه و ابعاد بر مبنای رک و رَج (منبع: پژوهش گر)

رنگریزی و رنگ‌های مورد استفاده در قالی اراک

هم‌زمان با آغاز بافندگی و رونق کسب و کار در هنر - صنعت قالی‌بافی در اراک، حرفه‌ها و پیشه‌های مرتبط با آن از قبیل رنگریزی، رفوگری، طراحی و نقشه‌کشی، تأمین مواد مورد نیاز بافت قالی و غیره در بازار شکل گرفت. حرفه‌ی رنگریزی یکی از مهم‌ترین مشاغل وابسته به هنر - صنعت قالی‌بافی در اراک بود که به‌مرور توسط رنگرزان ماهر و زُبده در کنار بازار شکل گرفت و به‌تدریج گسترش یافت. خیابان رنگرزا در امتداد بازار که در آن شمار زیادی از استادان رنگرز مشغول رنگ کردن خامه‌های قالی اراک بودند، گواهی بر این مدعاست. در حال حاضر تنها نامی از آن حرفه بر این خیابان مانده است. استفاده از رنگزاهای طبیعی و گیاهی در فرایند رنگریزی، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر در شهرت و برجستگی قالی اراک بود. امروزه با گسترش رنگ‌های شیمیایی والبنه نوع با کیفیت و با ثبات آن، تولیدکنندگان و بافندگان توأمان از رنگ‌های گیاهی و شیمیایی استفاده می‌کنند. یکی از نکات قابل توجه در استفاده از تعداد رنگ‌ها و طیف‌های رنگی در قالی اراک، این است که به‌لحاظ کمی، تعداد رنگ‌ها رشد قابل توجهی نداشته است. رنگ‌های مورد استفاده در جغرافیای بافندگی اراک در گذشته از ده الی دوازده رنگ تجاوز نمی‌کرد اما امروزه این تعداد، با کمی افزایش به عدد هجده تا بیست رسید. البته این رقم برای قالی‌های پشمی است و ممکن است در برخی از مناطق استان مرکزی هم‌چون ساوه، آشتیان و غیره که سنت بافت قالی کرکی یا ابریشمی پدیدار گشته است، این رقم افزایش یابد.^۸ ذکر این نکته خالی از لطف نیست که گفته شود، حاج حسن نوده فراهانی یکی از تولیدکنندگان بزرگ استان مرکزی و اراک که در تولید قالی‌های فانتزی و مدرن فعالیت دارد، بیش از ۹۰ نوع طیف رنگی را در قالی‌های خود به‌کار می‌برد. به‌طور کلی رنگ‌های به‌کار رفته در قالی اراک عبارت است از: لاک‌ی (قرمز)، سورمه‌ای، سبز سیر، سبز روشن، کرم، بژ، مسی، حنایی، قهوه‌ای، آبی گلناری، ماشی، دوغی، شتری، طلایی، زیتونی، زرد، زرد خردلی، پوست پیازی، مسی. انواع رنگزاهای در قالی اراک عبارت است از: کاه، برگ مو، پوست انار، اسپرک، بوته خاردار و رَک^۹، گل شقایق وحشی^{۱۰}، گل زبان در قفا^{۱۱}، نوعی گل شبیه به تمشک به رنگ آبی - ارغوانی است. به هنگام نوروز، تخم‌مرغ‌ها را در این گل می‌جوشانند. پوست تخم‌مرغ‌ها به رنگ سبز فسفری (پسته‌ای - فسفری) می‌شد.

طبقه‌بندی مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد(اراک) از منظر سبک بافت

به‌طور کلی در منظومه قالی‌بافی منطقه اراک و در مواجهه با مکانیسم و فرایند بافت، می‌توان شاهد دو نوع بافت در قالی‌های این منطقه بود. یکی منطقه فراهان که قالی‌های آن با جنبه تجاری، فروش و صادرات بافته می‌شد و از این رو در مقایسه با سایر مناطق دارای رج‌شمار بالاتری (از ۲۰ رج به بالا، بین ۳۵ تا ۴۰ و در مواقعی ۴۵ رج) بود که در قاموس محلی و در لفظ بومی و منطقه‌ای به آن‌ها قالی‌های ریزبافت یا اعلا‌بافت گفته و می‌گویند. نوع دوم سبک یا قالی‌های درشت‌بافت هستند که از رج‌شمار کم‌تری (از ۲۰ رج به پائین، بین ۱۵ تا ۲۰ رج) برخوردار بود. به‌طور کلی در گذشته، مناطق و مکانهایی که قالی‌های درشت‌بافت (خرسک) تولید می‌کردند یعنی روستاهای اطراف اراک را، محال یا محل می‌گفتند از این رو که تا پیش از حضور و فعالیت شرکت‌ها و تولیدکنندگان خارجی و تجار ایرانی که از دیگر شهرها هم‌چون آذربایجان، کرمان، کاشان و اصفهان به اراک آمده و باعث تولید تحول سبک بافت و طرح و نقش قالی اراک شدند، ساکنان روستاها و مناطق پیرامونی اراک، قالی‌های محلی و بومی و درشت‌بافت و خرسک‌گون که عمدتاً بین ۱۵ تا ۱۷ رج بود و جنبه خود مصرفی داشت، می‌بافتند، لذا به این قالی‌ها صفت محلی، یعنی تولیداتی که در محل‌ها (محال) بافته می‌شد، دادند. از نمونه این روستاها و کانون‌ها می‌توان به مُشک‌آباد، وَرچه، سیان، سهل‌آباد، بن و گلشن، چِگن، ابراهیم‌آباد، خیرآباد، گرهرود، سِنجان و سَریند، کودزَر و روستاهای اطراف فراهان، اشاره داشت. در شکل ۳، قالی اراک از منظر بافت، جغرافیای آن و نمونه‌هایی از کانون‌هایی که در آن‌ها قالی‌های ریزبافت و درشت‌بافت، بافته شده و می‌شوند، نشان داده شده‌است.

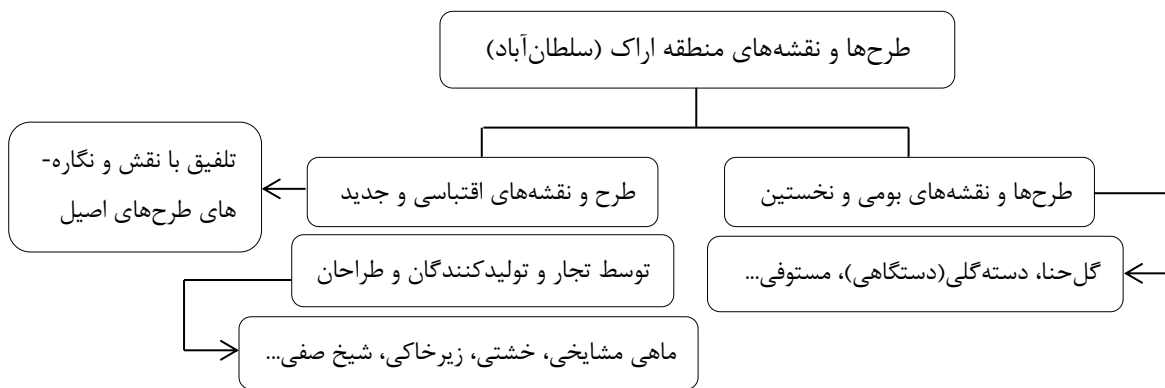
شکل ۳: مکتب قالی‌بافی اراک بر مبنای نوع و جغرافیای بافت (منبع: پژوهش‌گر)

طبقه‌بندی مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد(اراک) از منظر طرح و نقش

در ارتباط با قالی اراک، طرح نقش یکی از موضوعات مهم و مغفول مانده‌ای است که تاکنون در ارتباط با آن و مؤلفه‌های پیرمونی آن منبعی خاص و متمرکز وجود نداشته و وشت نشده است. از این رو در این مقاله کوشش شد تا در قالب یک بررسی و تحلیل

عنوان مقاله: بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین در مکتب قالی‌بافی اراک (سلطان‌آباد)

میدانی(بررسی‌های نویسنده، گفتگو با طراحان بومی هم‌چون استاد عزت‌الله ابراهیمی و استاد داوود برجی، فروشندگان، کارشناسان، تولیدکنندگان و صادرکنندگان)، یک طبقه‌بندی منسجم، منظم و منطقی و قابل‌قبول از طرح‌ها و نقشه‌های قالی اراک ارائه شود. از این رهگذر و با بررسی‌های صورت گرفته دو نوع طبقه بر مبنای مؤلفه زمان و خاستگاه ارائه و معرفی شد. الف : طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین. طرح‌ها و نقشه‌هایی که خاستگاه نخستین آن‌ها اراک(سلطان‌آباد) بوده‌است. ب : طرح‌ها و نقشه‌های اقباسی و جدید. در واقع طرح‌ها نقشه‌هایی است که اصالت و خاستگاه آن‌ها اراک نبوده و توسط طراحان بومی منطقه با خلاقیت، اعمال سلیقه و تغییر در مؤلفه‌ها و عناصر دیداری(بصری)، طراحی و ارائه شده است(شکل ۴) ذکر این نکته ضروری است که به دلیل کثرت و تنوع طرح‌ها و نقشه‌های نوع دوم، بررسی، توصیف، تحلیل و معرفی آن‌ها فرصتی دیگر می‌طلبد که در مقاله‌ای دیگر ذکر خواهد شد. اما در این مقاله طرح‌ها و نقشه‌های نوع نخست مورد کنکاش قرار می‌گیرد.

شکل ۴ : طبقه‌بندی طرح‌ها و نقشه‌های اراک(سلطان‌آباد)(منبع : پژوهش‌گر)

طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین

مکتب قالی‌بافی اراک نیز هم‌چون سایر مکاتب و مناطق دیگر ایران، پیش از هرگونه تغییر و تحولی و یا ورود نقشه‌های وارداتی یا جدید، دارای طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین بوده‌است که مختص این مکتب است که شناسنامه، هویت و سنت طراحی این مکتب را نمودار می‌کند. طرح‌ها و نقشه‌ها همراه با زیرمجموعه‌های هر نقشه عبارت است از : نقشه دسته‌گلی(گل‌دسته، دستگاهی، ساروق آمریکائی یا باب آمریکا) و انواع آن شامل سرتاسری، لچک و ترنج، بدون لچک و ترنج، کف ساده، کله گاوی، تخم-مرغی، کتیبه‌ای، ترکیب با شکارگاهی(کومه‌ای) و توپی می‌باشد. طرح و نقشه دسته‌گلی(دستگاهی، گل‌دسته)، از اصیل‌ترین و رایج-ترین نقشه‌ها و طرح‌های قالی اراک و حتما استان مرکزی است. از این‌رو که در بیرون از جغرافیای اراک نیز آن‌را بافته و عرضه می-کنند^{۱۲}. این نقشه ابتدا به سفارش شرکت انگلیسی - سوئیسی زیگلر در اراک(سلطان‌آباد) توسط طراحان آن روزگار تهیه و در مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد(اراک) به‌ویژه ساروق بافته و توسط شرکت مذکور راهی و روانه بازار آمریکا شد. به دلیل پسند و استقبال جامعه آمریکا از این نقشه به نقشه "ساروق آمریکایی" یا "باب آمریکا" و با توجه به علاقه‌ای که آمریکائی‌ها به رنگ صورتی دوغی نشان دادند، به "دوغی آمریکایی"، نیز شهرت یافت. امروزه پس از گذشت زمان بسیار، القاب یاد شده نه‌تنها فراموش نشده بلکه کم و بیش در بین بازاریان پیشکسوت فرش ایران و اراک رایج است. این نقشه هم‌اکنون به وفور در روستاها و کانون‌های بافت اراک با

عنوان مقاله: بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین در مکتب قالی‌بافی اراک (سلطان‌آباد)

انواع مختلف طرح و ابعاد در ترکیب‌بندی، هم‌نشینی، جاگذاری و تغییر جای گل‌دسته‌ها در زمینه و اندازه‌های متنوع خَرک، زرع و نیم و دو زرع، بافته و در بازار عرضه می‌شود. امروزه تولیدکنندگان در رنگ معروف زمینه آن که دوغی بود، تصرف نموده و قالی-های دسته‌گلی با زمینه کرم، سرمه‌ای و آبی دیده می‌شود. از دیگر نقشه‌های بومی و نخستین مکتب سلطان‌آباد می‌توان به نقشه یا طرح لچک و ترنج^{۱۳} در انواع مختلف شامل گل فرنگ(پایه و ساختار آن‌ها گل رز ایرانی با تلفیقی از بندهای رومی، اسلیمی و ختایی است)، شاه‌عباسی، اسلیمی، دهن اژدری، ترنج گرد، ترنج لوزی، ترنج خورشیدی، کف‌ساده، ترکیبی ماهی(لچک ماهی)، بندی یا اسلیمی ماری، تلفیق گل‌های اطلسی، مستوفی(شاخه‌شکسته و منحنی)، مرغ و ماهی، انواع نقشه‌های بُته شامل بته لوزی، بته تخم‌مرغی، بته سروی، بته جقه، تک‌بته(بته مادر و بچه)، چهار بته، بته سنجان(کمی درشت)، بته میر، بته علیخانی(سربند)، بته قهر و آشتی، طرح و نقشه نقشه بازوبندی، نقشه هفت درویش.

معرفی نمونه‌هایی از طرح‌ها و نقشه‌های نخستین و بومی مکتب اراک(سلطان‌آباد)

در جدول شماره ۱، مختصات نمونه‌هایی از طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین قالی مکتب قالی‌بافی اراک(سلطان‌آباد) به‌همراه تصویر و مؤلفه‌های نام نقشه، رنگ‌های به‌کار رفته در قالی، فن(تکنیک) بافت، ابعاد و اندازه، رج‌شمار، مکان‌بافت، خاستگاه، طراح و یا سفارش دهنده طرح، آورده شده‌است. خاطرنشان می‌شود که هر یک از نقشه‌ها و طرح‌های مذکور دارای زیرمجموعه و کثرت تنوع است که به‌دلیل محدودیت فضای استاندارد و حجم مشخص مقاله، از ذکر آن‌ها در جدول یادشده خودداری شده‌است.

جدول ۱: مختصات طرح‌ها یا نقشه‌های نخستین و بومی قالی اراک(سلطان‌آباد)(منبع: پژوهش‌گر)							
نام طرح(نقشه)	رنگ‌ها به‌کار رفته در قالی	فن‌بافت و نوع گره	ابعاد(اندازه)	رج‌شمار	مکان‌بافت	خاستگاه، طراح و یا سفارش دهنده	تصویر
مستوفی شاخه شکسته	مسی، پوست‌پیازی، سفید، آبی باز(آسمانی)، لاک‌ی، زرد خردلی، آبی پرننگ، موشی، قهوه‌ای، سبز، سرمه‌ای، عنابی،	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی-بافت)	دو زرع ۲۰۸*۱۳۰ سانتی‌متر	۱۴۰ رک یا ۳۵ رج	اراک (ساروق، جیریا و اطراف آن)	به دستور مستوفی الممالک یکی از ملاکین و بزرگان اراک طراحی شد و از آن پس با نام او بافته و رایج شد.	

	یکی از اصیل ترین نقشه‌های اراک است که توسط طراح اراکی و برای شرکت زیگلر طراحی و بافته می‌شد. و دارای انواع مختلفی است	اراک (ساروق، چیریا و اطراف آن)	۱۲۰ رگ یا ۳۰ رج	دو زرع ۱۳۰*۲۰۸ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی- بافت)	دوغی، سفید، آبی، موشی (خاکستری)، سبز، قرمز، سرمه‌ای، سیاه	دسته‌گلی (گل دسته، دستگاهی)
	یکی از بومی ترین و قدیمی تری نقشه‌های اراک که در روستای مال میر و بعدها در سنجان بافته شد.	اراک (مال میر و سنجان)	۸۰ رگ یا ۲۰ رج	زرع و نیم ۱۵۶*۱۰۴ سانتی‌متر	نیم لول- بافت، نامتقارن (فارسی- بافت)	قرمز، آبی، سبز ماشی، سفید، قهوه‌ای، عنابی، سرمه‌ای، پوست پیازی، زرد.	بته میر (مال میر)
	مرغ و ماهی زیر مجموعه نقشه ماهی است. از نقشه‌های بومی و رایج اراک است.	اراک (غیاث‌آباد)	۱۰۰ رگ یا ۲۵ رج	خَرک ۱۳۰*۶۵ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی- بافت)	قرمز، آبی، سفید، سرمه‌ای، سبز ماشی، عنابی، قهوه‌ای، زرد، پوست پیازی، موشی.	مرغ و ماهی
	به گواهی طراحان بومی و پیشکسوت ، قدیمی ترین طرح و نقشه مکتب سلطان آباد است	اراک (مشک آباد)	۱۰۰ رگ یا ۲۰ رج	زرع و نیم ۱۵۶*۱۰۴ سانتی‌متر	نیم‌لول- بافت، نامتقارن (فارسی- بافت)	سرمه‌ای، آبی، زرد خردلی، سفید، قهوه‌ای روشن، پوست پیازی، سبز روشن، موشی، خاکی.	گل حنا (تَرَمَد)
	این طرح، یکی از نقشه‌های بومی، نخستین و محلی اراک است. که بیش تر در مشک-آباد بافته می‌شد.	اراک (مشک آباد)	۸۰ رگ یا ۲۰ رج	زرع و نیم ۱۵۶*۱۰۴ سانتی‌متر	نیم‌لول- بافت، نامتقارن (فارسی- بافت)	سبز، زرد، پوست پیازی، مسی، قرمز، سفید، سرمه‌ای، خاکی، قهوه‌ای سیر و روشن. موشی.	بازوبندی

	نقشه اطلسی کف ساده از طرح‌های بومی و نخستین اراک است.	اراک (جیریا)	۱۶۰ رک یا ۴۰ رج	زرع و نیم ۱۵۶*۱۰۴ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی-بافت)	قرمز، آبی، سبز روشن، سبز سیر، پوست پیازی، سفید، سرمه‌ای، قهوه‌ای، عنابی، خاکی.	اطلسی کف ساده
	این نقشه نیز از نقشه‌های بومی و نخستین اراک است که اشاره به هفت مرحله عشق دارد.	اراک (ساروق)	۱۲۰ رک یا ۳۰ رج	زرع و نیم ۱۵۶*۱۰۴ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی-بافت)	قرمز، خاکی، موشی، آبی سیر و روشن، سبز سیر و روشن، سفید، سرمه‌ای، عنابی، قهوه-ای سیر و روشن، پوست پیازی.	هفت درویش
	در این نقشه، استاد ابراهیمی طراح برجسته، بندهای منحنی و گردان را جایگزین فرم شاخه‌شکسته کرد.	اراک (غیاث‌آباد)	۱۴۰ رک یا ۳۵ رج	زرع و نیم ۱۵۶*۱۰۴ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی-بافت)	قرمز، پوست پیازی، سرمه‌ای، قرمز، آبی، سبز روشن و سیر، عنابی، قهوه‌ای، پوست پیازی، مسی، سفید، زرد خردلی.	مستوفی منحنی
	تک بته از نقشه‌های قدیمی و بومی مطقه اراک است که هنوز بافته و رایج است.	اراک (جیریا)	۱۴۰ رک یا ۳۵ رج	زرع و نیم ۱۵۶*۱۰۴ سانتی‌متر	لول‌بافت، نامتقارن (فارسی-بافت)	قرمز، آبی، قهوه‌ای سیر و روشن، سفید، خاکی، سرمه‌ای، پوست پیازی، مسی، زرد خردلی، موشی، سبز، سیاه، زرد.	تک بته
	ماهی از نقشه‌های قدیمی اراک است که بدون لچک و ترنج و یا با لچک و ترنج بافته می‌شود.	اراک (سنجان)	۱۲۰ رک یا ۳۰ رج	دو زرع ۲۰۸*۱۳۰ سانتی‌متر	نیم لول-بافت، نامتقارن (فارسی-بافت)	قرمز، آبی، سفید، زرد خردلی، سرمه‌ای، موشی، خاکی، قهوه‌ای روشن و سیر، کرم، مسی، سبز سیر، عنابی.	ماهی

	<p>نقشه لچک و ترنج در اراک هم‌چون سایر مکاتب، دارای زیرمجموعه‌ها با انواع و اقسام متنوع است.</p>	<p>اراک (غیاث‌آباد)</p>	<p>۱۲۰ رک یا ۳۰ رج</p>	<p>دو زرع ۲۰۸*۱۳۰ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی-بافت)</p>	<p>پوست‌پیازی، سفید، قرمز، مسی، آبی، سرمه‌ای، قهوه‌ای سیر و روشن، موشی، سبز سیر و روشن.</p>	<p>لچک و ترنج</p>
	<p>مرغ ماهی‌خوار از آن دسته نقشه‌هایی است که در اراک رواج بسیار دارد.</p>	<p>اراک (فراهان)</p>	<p>۱۲۰ رک یا ۳۰ رج</p>	<p>خرک ۱۳۰*۶۵ سانتی‌متر</p>	<p>لول‌بافت، نامتقارن (فارسی-بافت)</p>	<p>قرمز، سفید، آبی، مسی، پوست پیازی، خاکی، زرد خردلی، سرمه‌ای، قهوه‌ای سیر و روشن، خاکی، موشی.</p>	<p>مرغ ماهی‌خوار</p>

طرح‌ها و نقشه‌های فوق به استثنای زیر مجموعه آن‌ها - که محصول تغییر و تحول در یک یا چند نقش‌مایه و یا تغییر بخشی از ساختار اصلی نقشه نظیر انواع لچک و ترنج، بته میر یا دسته‌گلی - از طرح‌ها و نقشه‌های نخستین و بومی منطقه یا مکتب سلطان-آباد است. ضمن این‌که نقشه‌های دیگر که اقتباسی و جدید هستند، در مقاله‌ای دیگر مورد بررسی، تحلیل و معرفی قرار می‌گیرد. برای مشاهده بهتر و مطلوب‌تر نقشه‌ها و طرح‌های بومی و نخستین، ابعاد بزرگ‌تری از آن‌ها در صفحه بعد نشان داده شده‌است.

به ترتیب از راست به چپ دسته‌گلی، مستوفی شاخه‌شکسته، بته میر، مرغ و ماهی (منبع: پژوهش‌گر)

به ترتیب از راست به چپ بازوبندی، گل‌خنا، اطلسی، هفت درویش (منبع: پژوهش‌گر)

به ترتیب از راست به چپ مستوفی منحنی، تک بته، ماهی، لچک و ترنج و مرغ ماهی‌خوار (منبع: پژوهش‌گر)

نتیجه‌گیری

در این مقاله، مکتب قالی‌بافی اراک (سلطان‌آباد)، از دو جنبه فن‌شناختی و زیباشناختی، مورد معرفی، توصیف و تحلیل قرار گرفت. این مکتب به‌لحاظ ساختار فن‌شناختی و زیبایی‌شناختی دارای تفاوت‌های برجسته‌ای با سبک برجسته کلاسیک شهری دارد و از این رو می‌توان آن را در زمره و طبقه سبک روستائی و نیمه کلاسیک قرار داد. چیزی بین سبک روستائی و شهری، که نه به‌تمام معنا خارج از روستائی است و نه به‌صورت کامل دارای ساختار شهری کلاسیک. از این رو که صاحب ویژگی‌هایی هم‌چون رج‌شمار پائین و متوسط، دو پود بودن برای مدتی طولانی، حفظ و استمرار فن‌بافت نیم‌لول حتا در قالی‌های با جنبه صادراتی) و بافت بخش اعظمی از قالی‌های این مکتب از روی الگو و واگیره بدون حضور نقشه، است.

با بررسی سیر تاریخی مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد می‌توان به این نتیجه رهنمون شد که پیدا و پنهان شدن شرکت‌های خارجی و تجار ایرانی، نقطه عطفی در شکل‌گیری، سامان‌مند شدن، رشد و رونق و هم‌چنین رکود و زوال حیات این مکتب بوده‌است. تا پیش از ورود این شرکت‌ها، قالی اراک به‌لحاظ سبک بافت، از ساختاری ذهنی و واگیره‌ای در بافت و تولید تبعیت می‌کرد. نوعی قالی با یک هویت محلی و روستائی و رج‌شمار پائین (۲۰-۱۵) و رنگ‌های محدود اما گیاهی که باعث ایجاد یک انگیزه قوی در توجه و چرخش نگاه‌ها به سمت و سوی قالی اراک (فراهان، ساروق...) شد. در این برهه یعنی اواخر قرن نوزدهم و اوایل بیستم به مدد مدیریت شرکت‌های خارجی (قالی شرق O.C.M، زیگلر و غیره) و تجار ایرانی و مهم‌تر طرح‌های هنرمندان طراح و نقاش ایرانی مستقر در تهران و اراک با تکیه بر خلاقیت و نوآوری، سنت طراحی قوی، داشته‌های فرهنگی و پشتوانه‌های هنری، سبک قالی اراک وارد مرحله جدیدی از حیات خود شد و دارای شخصیت و هویتی مستقل، محکم و متفاوت و درعین حال بومی شد. تولید و بافت قالی در مکتب اراک به‌ویژه در برهه یاد شده برخوردار از آگاهی و هوشمندی در رعایت انواع مؤلفه‌ها نظیر پختگی رنگ‌ها، پردازش نقش‌ها و هم‌نشینی رنگ‌ها منطبق بر خواست و سلیقه مشتریان فرنگی بوده‌است. چه این که این فرایند و توجه به این مؤلفه‌ها رفته رفته بر بست و امروزه تولیداتی را شاهدیم که به جرأت می‌توان گفت هیچ‌گونه وجه اشتراک، تناسب و سنخیتی با نمونه‌های تولیدی پیش از خویش ندارد. در حال حاضر در جغرافیای اراک نسبت به گذشته بافت قالی به پائین‌ترین حد ممکن رسیده است تا جایی که بسیاری از نقاط مختلف اراک و فراهان و کانون‌های برجسته‌ای هم‌چون ساروق و نواحی اطراف - به- استثنای جیریا که هم‌اکنون فعال‌ترین کانون بافت استان مرکزی و به‌طور خاص اراک است - به‌لحاظ کمیت، از میزان ناچیزی و در حد انگشت‌شمار، در بافت قالی بهره‌مند هستند. در بُعد کیفیت بافت اما جایگاه نخستین حفظ شده است. لیک در طرح و نقشه متأسفانه دوران فقر، رکود و سکون مطلق و محرومیت در خلاقیت و نوآوری را سپری می‌کند. در بحث رنگ و رنگ‌آمیزی نیز باید گفت که اگرچه میزان رنگ‌ها و طیف رنگی نسبت به گذشته و در طول زمان بیش‌تر و بیش‌تر می‌شد تا جایی که از ۱۰ الی ۱۲ رنگ به ۲۰ الی ۲۵ رنگ و طیف رنگی و یا حتا بیش‌تر رسیده است، لیک بخش اعظمی از آن‌ها شیمیائی است چه این که به‌لحاظ کیفیت از ثبات خوبی هم برخوردارند. نقشه‌های ارائه شده در این مقاله، نقشه‌های بومی و نخستین قالی اراک است که کماکان در ابعاد خَرک (دَه گره بیست گره)، زرع و نیم و دو زرع، بافته می‌شود. رنگ‌ها در این قالی‌ها علیرغم شیمیائی بودن، از ثبات نسبتاً بالا و پختگی قابل قبولی برخوردار است. طیف غالب قالی اراک در حال حاضر، گرم و نیمه گرم است. غالب و ساختار نقشه‌ها تغییر بنیادینی ندارد و صرفاً رنگ‌بندی‌ها یا چینش رنگ‌ها در کنار هم تغییر می‌کند. گاهی این تغییر رنگ صرفاً مختص زمینه است. البته این توصیفات مختص نقشه‌های ارائه شده بود اما بخش اعظم طرح‌ها و نقشه‌های اراک، طرح‌ها و نقشه‌های اقتباسی و جدید است که در مقاله‌ای دیگر مورد بررسی و تحلیل و معرفی قرار می‌گیرد.

منبع

- ادواردز، سیسیل، ۱۳۴۸، قالی ایران، ترجمه مهین دخت صبا، تهران، انجمن دوست‌داران کتاب.
 ژوله، تورج، ۱۳۹۰، پژوهشی در فرش ایران، تهران، انتشارات یساوی.
 ژوله، تورج، ۱۳۹۲، شناخت فرش: بررسی مبانی نظری و زیرساخت‌های فکری، تهران، انتشارات یساوی.
 صوراسرافیل، شیرین، ۱۳۷۲، غروب زرین فرش ساروق، تهران، ناشر نویسنده.
 فونتین، پاتریس، ۱۳۷۵، قالی ایرانی یا باغ همیشه بهار، ترجمه اصغر کریمی، تهران، انتشارات معین - انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
 هانگلدین، آرن، ۱۳۷۵، قالی‌های ایرانی، تهران، انتشارات یساوی.

پی‌نوشت

^۱. واژه عراق مُعرب اراک (اراک یا ارگ) به معنی اریکه و تخت‌گاه، جایی که پایتخت و یا منطقه‌ای که پایتخت پادشاهان بوده است (جایگاه میز منشی‌گری و حکومتی)، از قرن دوم هجری به ناحیه بین همدان، ری و اصفهان اطلاق می‌شد.

^۲. Varcheh

^۳. روایت‌های مختلف وجود دارد که از وجه منطقی، استدلال و منبع معتبری برخوردار نیست. برای مثال روایت زیر نمونه‌ای از آن است که عنوان می‌دارد: قدیمی‌ترین اشاره تاریخی به قالی در این منطقه بنابر بعضی اقوال به زمان شاپور ذوالکفایت باز می‌گردد که هنگام عبور از فراهان یک قالی به او اهداء شد. بعد از ظهور اسلام نیز تا قرن‌های متمادی نشان مستندی از قالی در این منطقه نیست. در حقیقت و به‌طور قطع می‌توان ظهور فعالیت قالی‌بافی را به دوران قاجار و به‌ویژه در اواخر این حکومت صورت گرفته است و دلیل عمده آن را نیز می‌توان ظهور و استقرار شرکت‌ها و تجار خارجی و تبریزی در سلطان‌آباد بود.

^۴. Patrice Fontaine

^۵. A. E. Hangeldin

^۶. این امر علاوه بر مرغوبیت قالی اراک، نمودار آن است که تولید قالی از زمان‌های پیش‌تر در آن منطقه رایج بوده است. حدود سال‌های ۱۲۶۶ هجری شمسی (۱۸۸۳ میلادی) ارزش اقتصادی قالی‌بافی در این منطقه به حدی رسید که یک انگلیسی‌سوئیزی‌اصول شرکتی تحت عنوان زیگلر و شرکا تأسیس کرد و شعبه‌ای از آن هم در اراک برای سفارش و بافت قالی با سلیقه آمریکائی‌ها و اروپائی‌ها دایر کرد. به گفته سیسیل ادواردز این امر به دنبال آن صورت گرفت که یکی از کارمندان شرکت زیگلر به نام اسکار اشتراوس پیشنهاد می‌کند که به جای تبدیل کردن پول‌های به‌دست آمده به امپریال (طلای روسی) و جوه آن را صرف خرید قالی کنند و این امر سرآغازی شد برای رونق فرش اراک.

^۷. در سال‌های اواخر قرن شمسی گذشته به علت ایجاد بحران اقتصادی در آمریکا (حوالی سال‌های ۱۹۲۹-۱۹۳۰م) غالب شرکت‌های آمریکائی، ورشکسته و مجبور به ترک ایران شدند و تجار ایرانی سهم بیش‌تری در تجارت این کالا بر عهده گرفتند (صوراسرافیل، ۱۳۷۲، ۱).

^۸. به گفته آقای محمدی کارشناس فرش اداره کل کمیته امداد استان مرکزی، در برخی از مناطق اراک که به سفارش کمیته امداد و شرکت سهامی فرش، قالی می‌بافند، عمدتاً از کرک یا ابریشم استفاده می‌شود، از این رو ممکن است تعداد رنگ‌ها و طیف آن‌ها در قالی‌های کرکی به عدد سی و پنج و در قالی‌های ابریشمی به عدد صد برسد.

^۹. در بهار گل می‌دهد، دارای گلبرگ‌های زرد و ارغوانی است، ته گل آن شبیه گل رُز است که با جوشاندن و رنگ‌رزی رنگ کرم چرک (کدر و کمی تیره) می‌دهد. بوته خاردار و رک موقعی که از دشت اراک (خارستان)، چیده می‌شد، خشک شده و تبدیل به نوعی هیزم برای استفاده روزمره می‌شد. در دوران قاجار شغل ورک فروشی، شغلی قابل توجه بود.

^{۱۰}. گل شقایق وحشی: این گل در گویش محلی به کاسه اشکنک، معروف است. از این رو که به‌هنگام چیده شدن، کاسه و کلاله آن زود شکسته شده و پَرپَر و پژمرده می‌شود. از گل شقایق وحشی در فرایند رنگ‌رزی، نوعی رنگ پرتغالی (نارنجی) بسیار زیبا، به دست می‌آید.

^{۱۱}. گل به شکل شیپور است و دنبال‌ای کشیده و بلند دارد. پرچم آن ته شیپور است و از این رو به آن، گل زبان در قفا می‌گویند. این گل در بهار شکوفه می‌کند و نمونه‌های آبی - یاسی آن در این فصل به‌صورت خود رو، زیاد به چشم می‌خورد. این گل در فرایند رنگ‌رزی، رنگ یاسی می‌دهد.

^{۱۲}. به‌دلیل استقبال آمریکائی‌ها از این نقشه، بعدها تجار و تولیدکنندگان کرمانی آن را از اراک به کرمان برده و رایج کردند.

۱۳. این نقشه به طور غالب در هر منطقه و مکتبی با ساختارها و ویژگی‌های آن منطقه وجود دارد. طراحان ضمن حفظ استخوان‌بندی و ساختار کلی (لچک و ترنج)، با خلاقیت و ایجاد تغییرات متنوع، انواع و اقسام آن را پدید می‌آورند.

Analyzing and introducing native and first design and Investigating, plans at Arak School of Carpet weaving(Soltanabad)

Abstract

This article is a field study based on the study of geography of the Arak (Sultan Abad) weaving system and less theoretical and theoretical. because written for the first time in the form of Arak, known in the past as Soltanabad, and before that, called Iraq structured and consistent. Ajam, one of the most important schools of Iranian carpets especially from Qajar era to this side and enjoyable a long and brilliant record in this native and national art. a prominent example of this can be the Sarough carpets and its peripheral areas such as Jiriya that over the past two hundred years, it was mainly produced by foreign companies such as Ziegler, and and today it is an ornament of the houses, collections and exported to America and Europe famous museums of America and Europe.

In this article, for the first time, the School of Carpet weaving in Arak(Soltanabad) and then the native design and plan first - with the exception of various designs of export carpets that designers of foreign companies and domestic producers (Tabriz merchants) - introduce, describe, analyze and categorize. the research results are as follows: school and carpet weaving style of Sultan Abad with the arrival of foreign companies, especially Swiss-English Ziggler company, and then merchants, Iranian producers and exporters(Especially Tabrizi) this school brought about the emergence, growth and progress of the school. there are also two types of plans and design for this school. a : native and first. B : pattern taken or new (designs that introduced by traders and manufacturers which are either fully woven in arak or the designers designed plans with their adaptation and or the maps have been new and designed by artists in the area).

until the formation, structure, school and identity of Arak carpet by companies and producers, which was enjoyed from the carpets in this area were locally and only had a consumable aspect a thick and coarse form and so-called local carpets(neighborhoods, neighborhood) they were taught. the present research is of fundamental type and its method is descriptive-analytical. it is also a method of collecting information in a field.

Key words : Arak, carpet, design, color, weave.